

МБОУ Самагалтайская СОШ №2 имени Монгуш А.О.

МР «Тес-Хемский кожуун РТ»

Пришкольный лагерь «Дружба»

ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканындан бээр

80 чыл оюнга тураскааткан хемчег

«Эрткен өйже хая көрнүрге...»

**Автор:
Тирчин А.М.**

с. Самагалтай - 2024

Кыйгызы: «Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр» (Тыва улустун үлегер домаа).

Сорулгалары:

- Тыва Арат Республиканың эки тура-биле ССРЭ-ге каттышканы база тыва эки турачыларнының кылган маадырлыг чоруунуң дугайында сактып чугаалажыры;

- Маадырларга хүндүткелди, чоргааралды оттурары;

- Тайбынны алдаржыдып, Төрээн чуртунуң төөгүлүг болгаш маадырлыг чоруктарынга мөгейип, патриотчу чорукка кижизидери;

- Өөреникчилерниң сактып алыр угаан-медерелин, чугаа-домаан, түңнел үндүрүп билир аргазын сайзырадыры;

- Уругларнын бот-идепкейин, сонуургалын бедидери.

Дерилгези: Маадырларның чуруктары, төөгүге хамаарышкан чуруктар, ИКТ.

Методу: Беседа, тайылбыр, чурук-биле ажыл, көргүзүг методтары.

Планы:

I. Организастыг кезээ

Кириилде. Хемчегниң сорулгалары болгаш темазы-биле таныштырары.

II. Кол кезээ.

2.1. Тыва эки турачыларның маадырлыг чоруунуң дугайында дыннадыг. Кызыл кош дугайында.

2.2. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның киришкениниң соонда төөгүлүг болуушкун – Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составынче бактаап киргени.

III. Түңнел кезээ.

Чорудуу:

I. Организастыг кезээ

- Экии, уруглар.

- 2024 чыл - Тыва Республикага хамаарыштыр алырга, онзагай төөгүлүг чыл. Тыва чонувустун «Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр» деп чугаалааны таварылга эвес. (Чижектерни кирип чугаалаар).

1944 чылдын октябрь 11 – онзагай төөгүлүг хүн. Ынчан Тыва Арат Республика эки тура-биле делегейге улуг күрүне Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынче бактаап кирген. Ол болуушкунга улуг салдар чедирген чүүл - Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның киришкени. Ниитизи-биле Тывадан 220 эрес-дидим оолдары, кыстары тиилелгени чедип алырынга өске аймак-сөөк чоннар-биле кады улуг үлүүн кииргеннер. Ынчангаш тыва чонувустун амыдыралында уттундурбас төөгүлүг болуушкунга тураскаадып, өгбелеривистиң маадырлыг чоруун сактып чугаалажып, «Төөгү билбес төөрээр...» деп хемчегни эгелээр-дир бис.

II. Кол кезээ

2.1. Тыва чонувустун «Төөгү билбес төөрээр, төрел билбес түрээр» деп үлегер домаа бар болгай. Шынап-ла, тыва чоннуң чурттап эрткен амыдыралында бир кол арнынга доктаап көрээлиңер. Ол дээрге тыва чоннуң делегейниң ийиги дайыны Ада-чурттуң Улуг дайынынга (Великая Отечественная война - ВОВ) киришкени болур.

Дайын дээрге эң-не коргунчуг сөс. Бо сөстү адаарга безин кижиниң куйга бажы адырарып, сагыш-сеткили караңгылап, дүвүрөп келир. Дайын чеже-чеже кижиниң карааның чажын төкпээнил, чеже-чеже бичии чаштарны өскүссүрөтпээнил, чеже-чеже кижиниң сагыш-сеткилин кемдеп-кергетпээнил, амы-тынын албааныл? Делегейниң ийиги дайыны – Ада-чурттуң Улуг дайынының делегейниң бүгү чурттарынга, ооң иштинде ССРЭ-ге чедирген когаралын түңнөп санаары берге.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээрге, аңгы күрүне турган Тыва Арат Республиканың хамаатылары чүс-чүс тывалар эки тура-биле дайынга киржир дээш дилег билдириишкиннерни кииргеннер. Ынчангаш дайынче бодунуң **220** чалыы-чараш оолдар-кыстарын дайынче аъткарган. **1943** чылдын май **20**-де биче лейтенант Тулуш Нурсатка командылаткан 11

танкисти фронтуже аьткарган **(чурукту көргүзөр)**. **1943 чылдың сентябрь 1-де** капитан Тулуш Кечил-оолга командылаткан 206 кижии составтыг аьттыг шеригни фронтуже үдээн. Оларның аразында 10 санитар кыстарывыс база бар. Тыва эки турачылар хүлээлгезин ак сеткилдий-биле күүсеткен. Оларның чамдыызы хары черге кезээ мөңгеде бажын салган, төрөөн черинче эеп келбейн барганнар. Чырык чер кырынга боттарының ыдыктыг хүлээлгезин эрес-дидим, маадырлыы-биле күүсеткеш, дайын-чаага алган балыгларындан база хар-назыны улгатканындан өртемчейден чораан өгбелеривис база бар. Он санитар кыстарның бирээзи маадыр угбавыс Вера Байлак чылыг-чырык сактыышкыннарны амгы салгалга дамчыдып берип чораан, ол 89 хар чедир чурттаан. ТАР-ның бүгү ажил-ишчи арат чону «Бүгү чүвени фронтуга, бүгү чүвени Тиилелгеже!» деп кыйгының адаа-биле уйгу-дыжын уткаш, дүн-хүн чок ажилдавышаан, мал-маган, аьш-чем, белектерни фронтуже чорудуп, дузалажып турган. Он дайынчы самолёттарны кылырынга хөй түңнүг тыва акшаны чыгганнар. 1941-1944 чылдарда 50 муң дайынчы аьттарны Кызыл Шеригге дамчыткан. Аьттарны тускай тургустунган ТАР-ның шериг сайыды полковник Сувакка баштатакан комиссия хынап, шилип турган.

Өске бүгү кожууннарның чону-биле бир дөмей бистиң Тес-Хем кожуун боттарының үлүүн база Тиилелгеже кииргеннер. Кожуун бодунуң сес эки турачыларын дайынче үдеп чоруткан. **Оларның аразындан Бады Соян, Самбуу Оюн дайын шөлүнге мөчээн. Баазан-оол Чооду эеп чанып келгеш, алган балыындан ол-ла чылын чок болган. Арткан беш эки турачыларывыс Алдын-Херел Соян, Чооду Курседи, Аракчаа Оюн, Ланзыы Оюн, Дончун Михаил олар хөрөөн орден-медаль каастаан чанып келгеш, тайбың үезинде кожууннуң хөгжүлдезинге үлүүн кииргеннер.** Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты алган танкист Хомушку Чүргүй-оол дайын соонда чылдарда бистиң кожуунга чурттап чораан. Эки турачы чаңгыс чер-чурттугларывыска база дайын киржикчилери Шумов алышкыларга болгаш өскелерге-даа тес-хемчилер чоргаарланыр **(чурукту көргүзөр)**.

2.2. Тыва Арат Республика РСФСР-ниң хүрээлеңинге 80 чыл бурунгаар, 1944 чылдың октябрь 11-де, автономнуг область эрге-байдалдыг бактаап кирген. Бо үеден эгелеп тыва чоннуң намдарына чаа арын ажыттынган.

Тыва автономнуг областың тургустунганының баштайгы айларында-ла ВКП(б)-ниң Төп комитеди болгаш совет чазак Тываның экономиктиг болгаш социал амыдыралын социалистиг орукче эде тургузуушкуннуң байдалдарына таарыштырар дээш эргежок чугула чүүлдерни кылган. Улуг материал-техниктиг, саң-хөө, транспорттуң база харылзааның, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының болгаш өске-даа социал-культура адыры системаның таваа салдынган. Ооң каш чижээ: 1945 чылда республикага сес эге база чеди чылдыг школаның, а ол ышкаш Кызыл хоорайга область эмнелгезиниң, Бай-Хаакка эмнелгениң болгаш беш фельдшер-акушер чериниң тудуу эгелээн. Мал ажылын хөгжүдери-биле обласка дуржулга-уксаажыдылга ажылын организаастаар деп шиитпирни үндүрген. Ол сорулга-биле Тываже көдээ ажыл-агыйының 50 специализин чоруткан. Ол-ла шиитпир-биле 1945 чылда область 72 тракторну, 16 комбайнны, сиген кезер 540 машинаны, аът-биле сиген бөлдүрер 170 дырбаашты алган. База-ла 1945 чылда Тываже харылзааның удуртукчу болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларын чоруткан.

РСФСР-ниң Улус комиссарларының Чөвүлели 1945 чылдың февраль 8-те «1945 чылда Тыва автономнуг обласка тус черниң үлетпүрүн, хоорай ажыл-агыйын, орук тудуун, улус өөредилгезин болгаш кадык камгалалын хөгүдөр хемчеглерниң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Тыва араттарның уругларының бүгү-ниити эге өөредилгезиниң дугайында Хоойлунуң бүрүн боттанылгазы тоң чугула сорулга деп санаткан. Кызылга башкылар белеткээр училищени ажыткан, обласче 50 башкыны чоруткан. 1945 чылдың июнь 1-ден тура Кызылга сүт кухнязын болгаш уругларның болгаш херээженнер консультациязын; Иркутскунуң эмчи институтунуң чанынга 30 хире тыва аныяктарны ук институтче дужаап киреринге

белеткээр бөлүктү тургузары көрдүнгөн. 25 кижичурттаар аалчылар өргээзин, ийи хөй аал чурттаар бажыңны, Кызылга ортумак школаның оран-савазын, 70 км оруктарны, районнарга 9 көвүрүгнү тудуп, Каа-Хемниң кежиин үндезини-биле септеп эгелээн. 1945 чылдың август 15-те ССРЭ-ниң Улус комиссарларының Чөвүлелиниң айтышкыны-биле Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтун организастан. Ниитизи-биле онзагай болуушкуннарның саны кайы хөй: тываларның саны совет үе дургузунда барык 3 катап өскени, тыва интеллигенцияның (эмчилер, башкылар, инженер-техниктиг ажилдакчылар, эртемденнер болгаш өскелер-даа) көстүп келгени, хоорай-суурларның туттунганы дээш-ле, санаарга дыка хөй. Совет үеде Тыва чүс-чүс чылдар иштинде эртер оруун он-он чылдар иштинде эрткен. Орус болгаш өске-даа нацияның специалистери ол үеде Тываның хөгжүлдизинге улуг үлүүн киирген. Ооң ачызында интернационалчы өг-бүлелер хөй турган, ыңдыг өг-бүлеге Россияның Маадыры Сергей Шойгу төрүттүнгөн. Ол база Урянхай-Тываның төөгүзүндө, Субудай маадырның соонда, чүс-чүс чылдарда артып калыр болуушкун-дур. Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде боттанмаан ажил-агыйжы, хөй-ниити харылзааларының, экономиктиг чаартылгаларның түңнелинде республикага бергедээшкиннер тургустунган турган. Ындыг болзажок совет үе-чаада тыва чоннуң чедип алганы үндезин чедишкиннери төөгү ужур-уткалыг, бистиң салгалдарга үлегер-чижек болур. Ханы социал-экономиктиг чаартылгаларның түңнелинде совет үе-чаада Тывага амыдыралдың чаа омур-хевири — хүндүткел, бот-боттарынга дузаламчы, күш-ажылга ынакшыл, харыысалга, бедик мөзү-шынар быжыккан.

III. Түңнел

Кадыг-берге аар чидириглерлиг-даа болза, тайбың, хосталга дээш эрес-дидим Кызыл Шеригниң шынныг демисели, тиилелгези амгы салгалга шынны-биле ханы исти арттырар. Маадырлыг чоруктар кажан-даа катаптаттынмас, кажан-даа уттундурбас ужурлуг. Фронтуга бүгү-ле күжү-биле дузалажып, дүн-хүн чок тылга ажилдап чораан кижилер база

маадырларывыс-тыр. Чоннун ындыг маадырлыг оолдар, кыстарының кылып чораан ажил-ижи кажан-даа читпес, дайынның хоочуннарынга алдар, макталдың сөстерин чугаалаар бис.

Тыва Арат Республика ССРЭ-нің хүрээлеңинге 80 чыл бурунгаар, 1944 чылдың октябрь 11-де, автономнуг область эрге-байдалдыг бактаап киргени онзагай төөгүлүг болуушкун болур, тыва чоннуң намдарынга, амыдырал-чуртталгазынга чаа арын ажыттырган, чаа базымнар кылдырган. Ынчангаш өгбелеривистиң дугайында төөгүнү дараазында салгалга арттырары, дамчыдары, олар дээш чоргаарал, хүндүткелди оттурары бистиң хүлээлгевис болур деп билир ужурлуг бис.